

Határon innen, határon túl

Tanulmányok Tilesik György 60. születésnapjára

Szombáthelyi piac.
Steinamangerer Platz.

Határon innen, határon túl

Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára

Szombathely, 2012

A Vas Megyei Levéltár kiadványa

Szerkesztette
Bariska István
Mayer László

A kötet megjelentetését támogatta:

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

Fordító:
Bariska István

ISBN 978-963-7227-30-1

A címlapon:
Fischer Ignác litográfiája, 1840-es évek
(Savaria Múzeum HP 3068)

A kötetet gondozta a Line Design Kft.
Felelős vezető: Nagy Gyula István,
a Line Design Kft. ügyvezetője

Tartalom

Portrévázlat	11
<i>Bácskai Vera</i> : Mit rejtettek az almáriumok? – A szombathelyi polgárok reprezentációjának apróbb kellékei a 18. században –	15
<i>Bariska István</i> : Bedőcs Jakab kőszegi nagykereskedő tündöklése és bukása, 1548–1579	21
<i>Bószé Sándor</i> : Adatok a budapest–fümpei vasút építésének történetéhez.....	29
<i>Csorba László</i> : A pártállamvédelmi hírszerzés kezdetei az Örök Városban 1946 és 1951 között.....	37
<i>Deák Ágnes – Kövér György</i> : Egy sorsüldözött rögeszméi. – Sasku Károly (1807–1869) –	45
<i>Deák Ernő</i> : A városiasodás folyamatai a Dunántúlon, különös tekintettel Vas vármegyére, 1780–1918.....	61
<i>Dénes Iván Zoltán</i> : A német politikai hisztéria okai és története.....	77
<i>Dominkovits Péter</i> : Ügyvédek a 17. századi Szombathelyen. – Eredmények, kutatási feladatok –	85
<i>Erdődy Gábor</i> : Auguste de Gerando hírlapi cikkei a magyarokról a belga sajtóban, 1849 júliusában.....	93
<i>Faragó Tamás</i> : Statisztikai adatok a lakosság 18–20. századi egészségi állapotáról. – A Borsod vármegyei katonaillesítési adatok tanulságai –	97
<i>Fazekas István</i> : Két nyugat-magyarországi nemes Ófelsége szolgálatában. – Salamonfai Rátky Ferenc (1800–1867) és Rátky Emil (1834–1911) pályája –	107
<i>Feiszt György</i> : I. Ulászló dunántúli hadjárata, 1441.....	115
<i>Norbert Frank</i> : Burgenland apostoli adminisztráció és joghatósági területe.....	123
<i>Gecsényi Lajos</i> : A ausztriai magyar katonai emigráció a Hadügyminisztérium Katonapolitikai Csoportfőnökség célkeresztjében. – A Dósa Attila és Kovács Attila elleni akciók, 1949–1950 –	129
<i>Göncz László</i> : Szlepecz János (1872–1936). – Muraszombat nagytekintélyű esperesplébánosa –.....	137
<i>Wolfgang Gürtler</i> : A rohonci csizmadiák a céhtől a tartományi szakszövetkezetig ...	147
<i>Gyáni Gábor</i> : Nagyváros, modernség és kreativitás. – A budapesti példa –.....	159
<i>Gyarmati György</i> : Az antropomorf lehallgató készülék 1952-ből, avagy mi haszna a mihaszna titkosszolgálati iratoknak	167
<i>Halász Imre</i> : Szombathelyi alapítványok a Bach-korszakban.....	175
<i>Hermann Róbert</i> : Vidos József kiadatlan 1848–1849. évi iratai	187
<i>Hudi József</i> : A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete pápai szervezetének megalakítása 1908-ban	199
<i>Kapiller Imre</i> : Egy csődbe ment egerszegi postamester és családja. – A Donászyak Zalaegerszegen a 19. században –	207
<i>Kaposi Zoltán</i> : Nagyipari vállalkozások Nagykanizsán, a dualizmus korában	215

<i>Katona Csaba</i> : Polgárjog és migráció Debrecenben és Kőszegen a 18–19. században	225
<i>Kenyeres István</i> : A szombathelyi püspöki uradalom bevételei és kiadásai 1571–1572-ben.....	233
<i>Kertész István</i> : Érdekességek az 1936. évi berlini olimpiai játékokról	243
<i>Kiss Gábor</i> : A Szombathely melletti Hermán birtok 1259. évi határainak helymeghatározása.....	251
<i>Rudolf Kropf</i> : Andreas Baumkircher és Városszalónak városkapui.....	261
<i>Márfi Attila</i> : A mozi megjelenése a 20. század elején Pécsen	269
<i>Melega Miklós</i> : „Hogy nevünk ne tűnjön el” – Egy nevezetes szombathelyi polgárcsalád, a Hübnerék története, 1795–1920 –	277
<i>Mezey Barna</i> : Hóhérmunka. A tortúrától a gyógyításig. – A hóhérok feladatai a 15–18. század városi társadalmában –	295
<i>Molnár András</i> : Batthyány Lajos gróf politikai programnyilatkozatának fogalmazványa, 1839.....	307
<i>Gerhard Pferschy</i> : Határviszályok. – Háborúk és Fehde-harcok az osztrák–magyar határtérségben –	315
<i>Poór János</i> : Berzeviczy Gergely egy alkotmánytörténeti vázlatát.....	325
<i>Johann Seedorf</i> : Batthyány Lajos gróf szalónaki uradalmának bérletei 1848–1849-ben.....	335
<i>Soós István</i> : Tiszti építészék Vasban, 1824. – Adalékok egy vármegyei tisztújítás történetéhez –	339
<i>Söptei Imre</i> : Alapítva: 1982. április 29. – A Kőszegi Várszínház 30. születésnapjára –	353
<i>Felix Tobler</i> : Hosszú, fáradságos út. – Az 1800-as esztendő zsidó védleveleinek geneziséhez az Esterházy-féle hétközségekben –	367
<i>Varga J. János</i> : A katonai kórházak fejlődése és a fertőző betegségek gyógyítása a török elleni felszabadító háború időszakában.....	373
<i>Varga László</i> : Történészek a hidegháború frontján. – Állambiztonság a Kádár-korszakban –	381
<i>Á. Varga László</i> : Belitzky János (1909–1989) – Adalékok egy történész–levéltáros pályaképehez –	391
<i>Vonyó József</i> : A NEP-szervezés feltételei a vasvári választókerületben, az 1930-as években. – Szempontok és adalékok –	401
<i>Roland Widder</i> : A vasfüggöny lebontásának úttörői a kultúrában. – A Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium regionális előzményei a hidegháború idejében –	411
<i>Peter Wiesflecker</i> : Az Aranygyapjas rend „magyar” lovagjai a 20. században. – Áttetetés –	415
Publikációs jegyzék.....	429
A kötet szerzői.....	437

Inhalt

<i>István Bariska: Porträtskizze</i>	11
<i>Vera Bácskai: Was versteckt sich in den Kredenzen? – Die winzigeren Zugehören der Repräsentation der Bürger von Steinamanger im 18. Jahrhundert – ...</i>	15
<i>István Bariska: Glanz und Untergang des Günser Großhändlers Jakab Bedőts, 1548–1579</i>	21
<i>Sándor Bősze: Beiträge zur Baugeschichte der Eisenbahnlinie Budapest-Fiume</i>	29
<i>László Csorba: Anfänge des Nachrichtendienstes der Parteistaatssicherheit in der Ewigen Stadt zwischen 1946 und 1951</i>	37
<i>Ágnes Deák – György Kövér: Zwangsvorstellungen eines vom Schicksal Verfolgten. – Károly Sasku (1807–1869) –</i>	45
<i>Ernő Deák: Verstärkerungsprozesse in Transdanubien, mit besonderer Rücksicht auf das Komitat Eisenburg, 1780–1918</i>	61
<i>Iván Zoltán Dénes: Ursachen und Geschichte der deutschen politischen Hysterie</i>	77
<i>Péter Dominkovits: Rechstanwälte im 17. Jahrhundert in Steinamanger. – Ergebnisse, Forschungsaufgaben –</i>	85
<i>Gábor Erdődy: Zeitungsartikel von Auguste de Gerando über die Ungarn in der belgischen Presse im Juli 1849</i>	93
<i>Tamás Faragó: Statistische Daten zum Gesundheitszustand der Bevölkerung im 18.-20. Jahrhundert. – Konsequenzen der Soldatenstellung im Komitat Borsod . –</i>	97
<i>István Fazekas: Die Laufbahn von zwei westungarischen Adeligen im Dienst der Maiestät. Ferenc Rátky von Salalomfa (1800–1867) und Emil Rátky (1834–1911)</i>	107
<i>György Feiszt: Feldzüge des Wladislaus I. in Transdanubien, 1441</i>	115
<i>Norbert Frank: Die Apostolische Administration des Burgenlandes und ihr Jurisdiktionsgebiet</i>	123
<i>Lajos Gecsényi: Die ungarische Militäremigration in Österreich im Fadenkreuz des militärpolitischen Gruppenkommandos des Ministeriums für Landesverteidigung Aktionen gegen Attila Dósa und Attila Kovács, 1949–1950...</i>	129
<i>László Göncz: Johann Szepecz (1872–1936) – Der angesehene Dechantpfarrer von Murska Sobota –</i>	137
<i>Wolfgang Gürtler: Csizmenmacher in Rechnitz – von der Zunft zur Landesfachgenossenschaft</i>	147
<i>Gábor Gyáni: Großstadt, Modernität und Kreativität. – Das Beispiel Budapest – ...</i>	159
<i>György Gyarmati: Die antropomorphe Abhöranlage ab 1952 oder was ist der Nutzen der nichtsnutzigen Geheimdienstakten</i>	167
<i>Imre Halász: Stiftungen in Steinamanger in der Zeit des Neoabsolutismus</i>	175
<i>Róbert Hermann: Die unveröffentlichten Akten József Vidos aus dem Jahre 1848–1849</i>	187
<i>József Hudi: Die Gründung der Organisation des Ungarländischen Freidenkervereins in Pápa 1908</i>	199
<i>Imre Kapiller: Ein bankrotter Postmeister und seine Familie in Egerszeg. – Die Donászy in Zalaegerszeg im 19. Jahrhundert –</i>	207

<i>Zoltán Kaposi</i> : Großindustrielle Unternehmen in Großkanischa in der Zeit des Dualismus	215
<i>Csaba Katona</i> : Bürgerrecht und Migration in Debrecen und Güns im 18.-19. Jahrhundert	225
<i>István Kenyeres</i> : Die Einnahmen und Ausgaben der bischöflichen Herrschaft Steinamanger, 1571–1572	233
<i>István Kertész</i> : Interessantes über die Olympischen Spielen von 1936 in Berlin....	243
<i>Gábor Kiss</i> : Die Grenzbestimmung des Besitzes Herman bei Steinamanger, 1259...	251
<i>Rudolf Kropf</i> : Andreas Baumkircher und die Stadttore von Stadtschlaining.....	261
<i>Attila Márfi</i> : Anfänge des Kinos zu Beginn des 20. Jahrhunderts in Fünfkirchen..	269
<i>Miklós Melega</i> : „Damit unser Name nicht untergeht...“ – Geschichte der angesehenen bürgerlichen Familie Hübner, 1795–1920	277
<i>Barna Mezey</i> : Von der Tortur bis zur Heilung. – Die Ausgaben der Henker in der städtischen Gesellschaft im 15.–18. Jahrhundert –	295
<i>András Molnár</i> : Konzept des politischen Programmes des Ludwig Graf Batthyány, 1839	307
<i>Gerhard Pferschy</i> : Grenzgänge. – Von Kriegen und Fehden im steirisch-ungarischen Grenzraum –	315
<i>János Poór</i> : Eine Skizze zur Verfassungsgeschichte von Gregor Berzeviczy	325
<i>Hans Seedorf</i> : Die Verpachtungen in der ehemals Ludwig Graf Batthyányschen Herrschaft Schlaining, 1849–1850.....	335
<i>István Soós</i> : Komitatsbeamtenneuwahl in Eisenburg im Jahre 1824. – Einige Angaben zur Geschichte einer Beamtenrestauration –	339
<i>Imre Söptei</i> : Gegründet am 29. April 1982. Zum 30. – Geburtstag des Schlosstheaters in Güns –	353
<i>Felix Tobler</i> : Ein langer und mühsamer Weg. – Zur Genesis der Judenschutzbrieife des Jahres 1800 der Esterházyischen Siebengemeinden –	367
<i>J. János Varga</i> : Entwicklung der Lazaretten und Behandlung der Infektionskrankheiten in der Periode der Befreiungskriege gegen die Osmanen	373
<i>László Varga</i> : Historiker an der Front des kalten Krieges. – Staatssicherheit in der Kádár-Regime –	381
<i>László Á. Varga</i> : János Belitzky (1909–1989). – Beiträge zur Laufbahn eines Historikers und Archivars –	391
<i>József Vonyó</i> : Voraussetzungen für die Organisation der Nationalen Einheitspartei im Wahlbezirk Eisenburg, in den 1930-er Jahren. – Aspekte und Beiträge –.	401
<i>Roland Widder</i> : Kulturelle Vorboten einer Überwindung des Eisernen Vorhangs. – Vorstufen regionaler Kooperation für das Internationale Kulturhistorische Symposium Mogersdorf zu Zeiten des Kalten Krieges –	411
<i>Peter Wiesflecker</i> : „Ungarische“ Vliesritter des 20. Jahrhunderts – Ein Überblick –	415
Publikationsverzeichnis.....	429
Autoren des Bandes	437

Gyáni Gábor

Nagyváros, modernség és kreativitás

- A budapesti példa -

A fin-de-siècle Budapest különleges szellemi kreativitás színtere volt. Azt követően esett a történetírásban erről szó, hogy kezdetét vette a századfordulós Bécs amerikai historiográfiai kultusza. Nem Carl Schorske „fedezte fel” a bécsi modernség jelentőségét,¹ a téma mai felkapottsága azonban tagadhatatlanul az ő munkásságának köszönheti a legtöbbet.² Az öt követendő példának tekintő Hanák Péter járult hozzá leginkább ahhoz, hogy Budapestről is a császárvároséhoz hasonló történeti kép alakulhasson ki.³

MODERNITÁS, MODERNIZMUS ÉS IDENTITÁSVÁLTÁS

A modernizáció a tőkés fejlődés kifejezésére szolgál, egyúttal adott tudományos paradigmára is utal, amely utóbbi nagy szerepet játszott és játszik időnként ma is a társadalomtudományi és történetírói gondolkodásban. A modernitás fogalmának is többféle értelme lehet. A kulturális modernizmusként számon tartott jelenség pedig éppúgy a modern(ség) fogalomköréhez tartozik, mint a diszkurzív gondolkodás felvilágosodásban gyökerező gyakorlata. Az utóbbitól eltérően a kulturális (a művészeti) modernizmus azonban nemcsak, sőt éppen hogy nem a folytonos technológiai változások által teremtett világ szellemi kísérőjelensége; annak tagadásaként lép a színre, mint a modernista életérzésben gyökerező éthosz gondolati kifejezése és művészi reprezentációja. Marshall Berman modernitás és modernizmus fogalmait veszem alapul ezúttal, amely szerint: „*Van az élő tapasztalatnak egy bizonyos módja – a tér és az idő tapasztalata, az én és a többiek tapasztalata, az élet lehetőségeinek és veszélyeinek a tapasztalata – amin minden férfi és nő osztozik a világon manapság.*”⁴ E tapasztalat birtokba vételével válunk modernné. Az a modern világ, ahol élünk, egyszerre kínálja a kalandot, a hatalmat, az örömet, a növekedést, lényünk folytonos átalakulását, valamint, hogy az általunk teremtett világ bármikor tönkretelheti mindazt, amink van, amit tudunk és amik magunk vagyunk. A modernitás e tapasztalata minden földrajzi, etnikai, osztály, nemzeti, vallási, vagy ideológiai határon túllép, elmondha-

¹ Carl E. Schorske: Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1981. 378 p.; Magyar kiad.: Bécsi századvég. Politika és kultúra. Ford. Györffy Miklós. Bp., 1998. 325 p.

² Vö. Vári Sándor: Bécsről – amerikai szemmel. = BUKSZ, 2000. Tél. 324–334. p.; Heidemarie Uhl: Az 1900 körüli Bécs: a modernitás ambivalens színhely. = BUKSZ, 2000. Tél. 326–331. p.

³ Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Bp., 1988. 301 p. (Közös dolgaink)

⁴ Marshall Berman: All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity. New York, 1982. (továbbiakban: Berman, 1982.) 15. p.

tó tehát róla, hogy egységbe forrasztja az emberiséget. E paradox egység történetesen az egység hiányán nyugszik, mivel nyakig benne vagyunk a modernitás jóvoltából a szüntelen dezintegráció és megújulás, a küzdelem és az ellentmondás, a kétértelműség és a kín forgatagában. „*Modernnek lenni azt jelenti, hogy részei vagyunk az univerzumnak, amiben, ahogyan Marx mondta, »minden, ami szilárd, felolvad a levegőben.«*”⁵

Modernitáson – Berman nyomán – azt a történelmi folyamatot értjük tehát, amely a modernizáció eredménye. A modernitás történelmi tapasztalatának pedig a modern metropolisz az igazi színtere. A modernitás tulajdonképpen szülőhelye a 19. század közepi Párizs, a modernitás tapasztalatának ugyanakkor Charles Baudelaire volt az első markáns és hiteles megszólaltatója, az a modern nagyvárosi személyiség, aki prózaverseiben kifejezte azt a heroikus erőfeszítést, amit a (piaci) tömegtársadalom teremtette „mozgó káosz” értelmének a kifürkészése, és a benne való eligazodás igénye követel meg tőle. Baudelaire tanúságtétele szerint ugyanakkor új, a korábbiaknál tágasabb szabadság vár a nagyvárosi emberre. Az, aki megtanulja, hogy miként boldogulhat a nagyvárosi dzsungelben, mindenhová eljuthat egyszer, ahol a forgalom, a nagyvárosi nyüzsgés szabadon áramlik, amikor a végtelen városi tereken bolyong. Az emberi mozgás határtalansága teszi a nagyvárosi személyiség számára hozzáférhetővé mindazon új tapasztalatok és tevékenységek itt összpontosuló ropant gazdagságát, ami maga a modernitás empóriumáé.⁶

S mi a helyzet a modernizmussal? A terminus majd csupán a 20. század második felében lett elfogadottá egy korábbi kor bizonyos kulturális folyamatának és jelenségének a megjelölésére. Ennek pedig az felel meg, hogy a szellem emberei, a modernek, nyíltan szembefordulnak a modernitás néhány alapértékével – vagy inkább az azt kiteljesítő gyakorlatokkal –, ilyenformán nem más az, mint a modernizáció tagadása a kulturális önkifejezés eszközeivel.⁷ Még mielőtt létrejött volna a modernizmus mint valamilyen új művészi nyelv és kulturális kód, már létezett a modernizmus sajátos attitűdje; ez artikulálódott az előbb már emlegetett Baudelaire vagy Nietzsche jóvoltából. Később viszont kiszélesedett, és általánosabb alakot öltött a modernség attitűdje, hogy átalakuljon azzá az érzékenységgé és öntudattá (sensitivity), amely kifogyhatatlan forrása a modernista művészeti mozgalmak egymást követő hullámainak.

Nemzedéki tömörülések képezik a kulturális modernizmus szociológiai hátterét. Három egymást követő hullámát különbözteti meg Wohl ezeknek a nemzedéki mozgalomnak: az előfutárok nemzedékét, akik 1840 és 1855 között születtek és az 1870-es, valamint az 1880-as években alkottak igazán jelentőset; az alapító nemzedéket, amelynek tagjai 1856 és 1870 között születtek, és az 1890-es években tűntek fel a művészeti élet porondján; végül az 1871 és 1885 között született ún. beteljesítő nemzedéket, amelynek képviselői az 1. világháború előtti években értek alkotói periódusuk csúcsára.⁸

⁵ Berman, 1982. 15. p.

⁶ Berman, 1982. 159-160. p.

⁷ Robert Wohl: Heart of Darkness: Modernism and its Historians. = The Journal of Modern History, No. 3. 2002. (továbbiakban: Wohl, 2002.) 604. p.

⁸ Wohl, 2002. 605. p.

Ha viszont a kapcsolatháló fogalma felől meg közelítjük meg a kérdést, akkor azt mondhatjuk: a kreatív művész „*társadalmi tapasztalatai ebből a [kapcsolatháló által megtestesített] mikro-társadalomból érkeznek, ezt képezik le, s ő maga is ebből nyeri – rá jellemzővé váló – szocio-kulturális inspirációit. A műalkotás, mint közös produkció eredménye, e dimenzió föltárása után, arra alapozva érhető meg*”.⁹

A kulturális modernizmus fő jellemvonása, hogy képviselői harsányan megkérdőjelezik a nyilvános kultúra ott és akkor uralkodó formáját, és egyáltalán nem igyekeznek megfelelni mindama funkcióknak, amiket a 19. század végi polgári világ elitje tulajdonít a művészetnek, mint iparszerű tevékenységnek. A művészi reprezentáció gyökeres formai megújítására törekedve a modernista művészek szakítanak a kinti világ valóságghú ábrázolásának kánonjával, megtagadva ezáltal a realizmus kívánalmát és esztétikai értékét. Őszintén vállalják, sőt hengegve hirdetik, hogy fikciókat, kulturális konstrukciókat és illúziókat teremtenek ahelyett, hogy objektív voltában tennék láthatóvá és könnyen élvezhetővé az emberi és a természeti valóságot.

Nietzsche antirealista, a historizmust félresöprő gondolati kezdeményezése áll ennek közvetlenül a háttérben. A perspektivikus látásmód kívánalma, mint ami a valósághoz való hozzáférés egyedüli útja-módja, amely az eltérő nézőpontok szerinti relatív igazságok kifejezésének képezi igazolási alapját, éppúgy Nietzsche-től származik, mint az a további modernista meggyőződés is, hogy az igazság megismerhetetlen tisztán racionális gondolati eszközökkel. Frontális támadás ez utóbbi a felvilágosodás gondolatrendszerében megalapozott modern világlátás és eszmerendszer optimista szcientizmusa ellen; megnyitja viszont az utat a művészi fantázia szabad szárnyalása előtt a valóság egy merőben másmilyen fogalmának, a szubjektivitás valóságának a művészi reprezentációja számára.

AZ ÁTMENETISÉG ÉLMÉNYE

Nem érthető kellő mélységben a századfordulós Budapest szellemi aurája, ha egyetlen társadalomtörténeti sémához ragaszkodunk a modern tapasztalat forrásai után kutatva.¹⁰ Egyszerre hatott ugyanis a század eleji Budapesten a modern életérzés és gondolkodásmód, valamint az újkonzervatív érzékenység és szellemi beállítottság. E párhuzamosság mögött pedig egymáshoz közeli társadalmi helyzetek és folyamatok bújnak meg. Az a valaki, aki egy feltörekvő (modern) polgári rétegből érkezett a fővárosba vagy hozzá tartozva élte át budapestiként az értelmiségi individualizálódást, éppúgy a társadalmi átmenetiséget tudatosította önnön élethelyzeteként, mint az a valaki, aki hagyományos (abb) társadalmi csoportból, ráadásul kisvárosi, netán falusi milióból szakadt ki, a nagyvárosba kerülve pedig individualizált (alkotó) értelmiségi-ként ért révbe. Nem kiváltsága tehát akár még az asszimiláns zsidó polgári közép- és felsőközép, esetleg kispolgár rétegek leszármazottainak sem a társadalmi átmenetiség modern (nagyvárosi) tapasztalata. Az eltérő társadalmi és fizikai helyekről a modernitás közegébe csöppenő, ott szilárd társadalmi integrációra már képtelen nagyvárosi alkotó értelmiség egy mindannyiuk számára közös életérzésben oldódik fel és szerez

⁹ Lengyel András: A kapcsolatháló mint szerkezet és médium. Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához. = Műhely, 2010. 4. sz. 46. p.

¹⁰ Gyáni Gábor: Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Bp., 2008. 59-85. p.

ezáltal új identitást. A „lebegő értelmiség” mannheimi fogalma fejezi ki találó módon ezt a körülményt.¹¹ Az 1920-as években – és emigrációban élve – öntötte ugyan Mannheim nyelvi formába ezt a még Budapesten szerzett társadalmi élményét, de már 1918 előtt tudatosította magában annak döntő súlyát a modernség aurájában.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: AZ ÉN BELSŐ GYÖTRELMEI

Ha a Nyugat mint modernista irodalmi-írói tömörülés olyan képviselőire gondolunk ezúttal, mint Kosztolányi Dezső, vagy Babits Mihály, nem is beszélve Ady Endréről, akkor a legkevesebb, amit mondhatunk róluk, hogy roppant ellentmondásos személyiségek voltak. Persze minden ellentmondás adott nézőpontból tekintve számít csupán valóban inkoherenciának. Ha a dologra kívülről, külső nézőpontból vetünk pillantást, mi magunk teremtjük meg a dolog belülről való ellentmondásosságának látszat fogalmát; ha viszont belülről tekintünk rá, mindez akár koherensnek is tűnhet (ne). Már ezért sem gondolom tehát, hogy ténylegesen ellentmondó dolgok keveredtek volna össze egymással az említett Nyugat írók esetében.

Kosztolányiról újabban rendre kimutatják, hogy milyen nagy szerephez jutotak írói megnyilatkozásaiban az individuális modern én belső gyötrelmei.¹² Holott Kosztolányi nem volt zsidó származású – bár az anyja révén a zsidó származás ténye sem egészen kizárt –, egyúttal pedig egy vidéki kisváros szülőtte. Kosztolányi ugyanakkor, ez is tény, görcsösen kapaszkodott a hagyományok világába. A modernitás kudarca, az a kínzó felismerés vagy élmény hatott nála ez irányban, hogy „a szabadság túlsága” folytán minden biztos támpont elveszettnek tűnt, amely pedig oly nélkülözhetetlen az élethez és magához a művészi alkotáshoz is. Ahogyan az egyik levelében írja: „*érdeklődésünk majdnem teljesen áttevődött a lelki életre. Ma már nem képesek lekötni bennünket a történések könnyen kimeríthető variációi, permutációi, kombinációi. Inkább az izgat, hogy e történések miképp tükröződnek szellemünk hullámos, mozgó fölszínén, mely a lehetőségek végtelenségét ígéri. Másrészt hitünk megrendült mindenben, az emberi erkölcsben is, melynek viszonylagos volta napról napra jobban felötlik. Hiányzik jótékony elfoglaltságunk. Nincsenek korlátaink, melybe megfogózhatnánk.*”¹³

Az idézet attól a Nyugat-írótól való tehát, aki annak ellenére, hogy egyike a kor legjelentősebb irodalmi újitóinak, némileg idegenül érzi magát a Nyugat szellemi-társadalmi közegében. „*A Nyugat – írta –, mely igazán szabadelvű, apolitikus lap, nem törődik semmiféle politikai felfogással, az enyémmel épp oly kevésbé, mint másokéval, s helyet ad az én újszerű verseimnek.*”¹⁴ Később így folytatta. „*Azt is tudják rólam, hogy hajlamomnál fogva egyenesen maradi, reakcionárius vagyok, mert nem hiszek az emberiség gyökeres haladásában, sem a demokráciában, sem a »világot megváltó« szocializmusban, amelyet mint pesszimista az újkor legszomorúbb kabaréjának látok.*”¹⁵ Amikor pedig később reflektált e gondolatmenet látszólagos ellentmondásosságára, kijelentette:

¹¹ Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Ford. Mezei I. György. Bp., 1996. 21-22. p. (Meteriskola)

¹² Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső. Pozsony, 2010. 590 p.

¹³ Idézi: Lengyel András: Kosztolányi „latin világossága”. Egy ideológéma rejtett összefüggései. In: *Uő: Képzlet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szeged, 2010. (továbbiaknak: Lengyel, 2010.) 182. p.

¹⁴ Lengyel, 2010. 197. p.

¹⁵ Lengyel, 2010. 197-198. p.

„Mindez természetesen nem akadályozza meg, hogy az irodalomban őszintén ne érezzem magam újítónak, vagy ha úgy tetszik forradalmárnak. Hiszen a politikai és irodalmi forradalom legtöbb írónál nem esik egybe, sőt majdnem mindig szöges ellentétben áll.”¹⁶

A REFORMER HAJLAMÚ ÉRTELMSÉG

Az én mint sajátos létprobléma elhatalmasodása egy olyan művész és gondolkodó esetében, mint Kosztolányi, a társadalmi átmenetiségben gyökerező identitáskrízis folyamánya. Nem állítható azonban teljes biztonsággal, hogy a Huszadik Század című folyóirat körül gyülekező szociológusok, Jászi Oszkár és köre számára is így szólt volna a sürgősen megvitatandó – és megoldandó – koreszme lényege. Mindamellet a Nyugat íróinak tekintélyes hányadánál, a filozófiai gondolkodás egyes szegmenseiben – Vasárnapi Kör –, a képzőművészeti avantgárd körében – a Nyolcak –, és nem utolsósorban a zene megújítását kezdeményező Bartóknál egyöntetűen ilyen szellemi impulzus hatott a mélyben. Ez a fő hajtóereje ugyanakkor a lelki élet racionális fogalmi és terapeutikus megközelítésén fáradozó budapesti értelmiségiek olyan képviselőinek is, mint Ferenczi Sándornak, Sigmund Freud hűséges magyar tanítványának.

A lelki élet működésmódja, különösen a lelki élet zavarai iránt megmutatkozó tudományos (freudista) érdeklődés nem az életfilozófiai nárcizmusból, a nietzschei ihletésű irracionalizmusból, hanem, bár talán meglepő, sokkal inkább a felvilágosodás racionalizmusának a befolyásából fakadt ez esetben is! Az 1910. márciusi 22-én Freudhoz írt levelében, ahol a „klinikusok”, az intézményes pszichológia részéről a mélylélektannal szemben megfogalmazott bírálatokról esik szó, Ferenczi kifejti: „A klinikusok összeesküvésének híre ... kellemetlenül érintett. Lehet, hogy egy ellenünk irányuló keresztshadjárat kezdete, amelyben klerikusok és »liberálisok« egyesült erővel fordulnak ellenünk. Csak abban vagyok biztos, hogy a népesség egy rétegére számíthatunk – ezek pedig a neurotikusok.”¹⁷ Később így folytatja gondolatmenetét: „analíziseink szociológiai jelentősége abban ... [áll], hogy mi a különböző társadalmi rétegek tényleges állapotát derítjük föl, megtisztítva azt minden képmutatástól és konvencionalizmustól, úgy, ahogy az az egyes emberekben tükröződik.”¹⁸

Ferenczi maga is reformálni, korrigálni szeretne volna a társadalmi-emberi anomáliákat, mint ahogyan a reformer szociológusok szintén ezt ambicionálták. Az utóbbiak nevében megszólaló Jászi így körvonalazza a Huszadik Század című folyóirat szellemi arcélét: „a szemle melyet alapítani akartunk, alapjában forradalmi kezdeményezés, mivel a magyar társadalom akkori politikai, szellemi, sőt erkölcsi alapjait visszautasítottuk és radikális reformokat követeltünk”.¹⁹ Az én „betegségeként”, és még inkább a betegség forrásaként tekintett „képmutatás és konvencionalizmus” feltárása, majd a gyógyítása szerepel első helyen Ferenczi pszichoanalitikus működésének a bevallott céljai között. Jászi és harcostársai pedig a magyar társadalmi és politikai berendezke-

¹⁶ Idézi Lengyel András: Kosztolányiról, avagy „művészet, érdek, politika” viszonyáról. Válasz Szegedy-Maszák Mihálynak. In: Lengyel, 2010. 198. p.

¹⁷ Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezés. 1/1. köt., 1908–1911. Szerk. Eva Brabant, Ernst Falzeder; Patrizia Giampieri-Deutsch közreműködésével; Haynal André tudományos irányításával. Bp., 2000. (továbbiakban: Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezés. 1/1. köt.) 253. p.

¹⁸ Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezés. 1/1. köt. 253. p.

¹⁹ Idézi Litván György: Jászi Oszkár. Bp. 2003. 30. p.

dés intézményes megreformálását tűzték célul maguk elé. Nem esik oly nagyon messze egymástól a két törekvés, több a közük egymáshoz, mint amennyit a kortársak, Ferenczit és Jászit is beleértve, ténylegesen érzékelték belőle.

LÉLEKELEMZÉS A TÁRSAS MAGÁNYBAN

Amikor a pszichoanalitikus Ferenczi egy ifjú grófkisasszony „sietős analíziséből” kiolvasta azt a „belső ürességet”, „*amely társadalmi rétegének életét jellemzi, s amelytől fantáziái önkéntelenül a szeretetre méltó és természetes – kocsihoz menekülnének*”,²⁰ Móricz Zsigmond „Sárarany” című, a Nyugatban 1909-ben közölt regénye ötlik nyomban az eszünkbe. A regény grófnő alakja szintén a Ferenczi analízisében azonosítani vélt motiváció hatására adja meg magát a paraszt hódító Turi Daninak. A grófnő, szól Móricz szövege: „*Egyik túlzásból a másikba szédült, míg aztán a végleteleg volt feszítve az üres, oktalan és céltalan élettől. Ekkor kapta véletlenül kézbe a Turi Dani folyamodványát*”,²¹ amelyben a parasztbirtokos bérleti szerződést kért egyes uradalmi földekre. Azon okból, hogy találkozhasson Turi Danival, a grófnő elkészítteti a szerződést, majd pedig magához kéreti Turi Danit. „*Sosem gondolta volna, hogy ő is megfizesse a paraszt Don Juant, akit meg szoktak fizetni az asszonyok. Már rég a parasztok hatalmában érezte magát. Az ismeretlen parasztében, aki talán nem is gondolt azóta rá, aki oly nyugodtan él a maga világában, mint azelőtt.*”²²

A lélekelemzés mint a kommunikáció módja és a neki megfelelő csatorna a normális emberi kapcsolatok, a másikkal, az idegennel való bensőséges viszony létesítésének a lehetőségét látszik felkínálni. Ami abban az elidegenült (nagyvárosi) világban merül fel csupán tényleges problémaként – és egyúttal megoldásként is –, ahol végtelenségig beszűkülnek a normális emberi érintkezés társadalmi feltételei. A nagyváros mint az idegenek, az egymástól elidegenedettek világának a fogalma fejezi ki ezt a sajátos állapotot, aminek az életvilág mindennapi szintjén éppen a modernitás tapasztalata felel meg. Mivel oldható és hogyan számolható fel, vagy legalábbis miként enyhíthető a társas magány nagyvárosi „rendje”? A 19. század dereka óta szüntelenül felmerül ez a kérdés a metropoliszok polgárai számára.

FERENCZI ÉS BAUDELAIRE

Amikor Ferenczi egy Freudhoz írt másik levelében elmeséli életének egyik hétköznapi banális eseményét, nyomban Baudelaire-re asszociálunk. A párizsi poéta – prózaversei tanúsága szerint – abból a kávéházi ablakon keresztül elkapott, a futó pillanat erejéig rászegezett járókelői tekintetből kívánná kiolvasni, hogy ki mit érez, és mit gondol és hogy ki is az illető valójában, ami semmilyen tartalmas – tartós és mély – emberi kontaktust nem kínál számára.²³ Vegyük elő ezúttal a levelezgető Ferenczit. „*Ma este elsétáltam a Városligetbe, majd omnibuszszal visszautaztam a városba. Az omnibuszon a következők ültek: egy fiú, egy csinos leány, egy idős úr, egy szolgálólány és egy ka-*

²⁰ Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezés. 1/1. köt. 254. p.

²¹ Móricz Zsigmond: Sárarany. Bp., 1966. (továbbiakban: Móricz, 1966.) 249. p.

²² Móricz, 1966. 250. p. Világirodalmi analógia: David Herbert Lawrence: Lady Chatterley szeretője. Ford. Falvay Mihály. Bp., 1983. 460 p. (Világkönyvtár)

²³ Baudelaire „A szegények szeme” című verséről van szó. Charles Baudelaire versei. Ford. Babits Mihály, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád. Bp., 1973. 256-257. p. (Lyra mundi)

tona. . . . Azt gondoltam: most külön-külön megnézek mindenkit, és szabadon asszociálok; ki kell találnom a gondolataikat. Persze sohasem fogom megtudni, hogy helyesen találtam-e ki és mi a helyes.”²⁴ Az, hogy mi számít helyesnek, Ferenczi meggyőződése szerint kizárólag a gondos freudi lélekelemzés, a pszichoterápia során kierőszoalt kibeszéltetés eredményeként derül (derülhet) ki.

Amikor arról beszél Ferenczi, hogy mi valójában a lélekelemző munka társadalmi értelme vagy funkciója, a neurotikusok nagyvárosi tömegeire utal, akiken a lélekelemzők és a pszichiáter terapeuták segíthetnek csupán. S mi vajon az abnormis, a lelki téren szabálytalan, és ki hogyan határozza meg a neurózis fogalmát? Ez a kérdés még nem létezik a freudista Ferenczi számára, hiszen messze vagyunk még ekkor az antipszichiátriai gondolkodás divatjától. Mégis: Ferenczi kortársai között is akadtak már egynéhányan, akik a neurózisról mint modern társadalmi meghatározottságról elmélkedtek.

Lesznai Anna, Jászi akkori felesége, a Huszadik Század zsidókérdésről rendezett ankétjának egyik válaszadójaként szölt a kérdésről ilyenformán: „a zsidót, azt lehet mondani, egyedül a pénze helyezi el társadalmilag”.²⁵ A helyzet paradox következményeként „a zsidónak vannak barátai, de társadalmi köre nincsen”.²⁶ Ami végül kiváltja az illető súlyos személyiségzavarát; Lesznai szerint éppen ez a zsidó legfontosabb attribútuma. „Zsidónak lenni egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent . . . [mivel] folyton ingerli az a stabilitáshiány, melybe társadalmi elhelyezetlensége sodorja”.²⁷

A zsidó jellemvonás és attribútum folytonos emlegetése nem szó szerint értendő persze ez esetben sem. A zsidó, akit főként vagy kizárólag a pénze „helyez el társadalmilag” és akinek bár akadnak barátai, még sincs igazi társadalmi köre, ténylegesen a nagyvárosi személyiséget mint olyat jelöli vagy szimbolizálja, aki éppúgy lehet zsidó, mint keresztény, ahogyan már Kosztolányi korábban idézett gondolatmenete is ezt sugallta.²⁸

*

Budapest vagy Bécs (Prága) 19. század végi, 20. század eleji kivételes kulturális kreativitását igyekező megmagyarázni egyik-másik történész a kultúra mint kommunikációs tér fogalmára hivatkozik nagy előszeregettel. Bécs kapcsán Csáky Moritz is megjegyzi: az ott és akkor oly gyakori hibrid identitás eredményeként szorosan összekapcsolódtak egymással a versengő kommunikációs terek. Ennek a hibrid identitásnak a birtokában egynél mindenképpen több életvilágra és kommunikációs térre nyílt egyszerre kilátás, amelyek a szubjektum világában találkoztak végül össze egymással. Ez teremtette meg szerinte a modernség sajátos korabeli élményét, amelynek alkalmankénti tudatosítása újfajta szellemi érzékenységet szölt, egyúttal pedig fokoz-

²⁴ Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezés. 1/1. köt. 398. p.

²⁵ A zsidókérdés Magyarországon. Lesznai Anna. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Vál. és az előszót írta Simon Róbert; szerk., Mészivetz Ferenc, Simon Róbert. Bp., 1985. 355. p. (Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat; 3.)

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Bővebben Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: *Uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Bp., 2010. 262-265. p.

ta egyesekben a kulturális innováció készségét.²⁹ Az identitás hibriditása, Bécsből eltérően, idehaza a nemzeti érzület, a nacionalista politikai kultúra adoptálásával fonódott össze. Ez volt az a plusz, ami a másféle modernség sajátos budapesti auráját megteremtette akkoriban.³⁰

²⁹ Moritz Csáky: A kommunikációs térként értett kultúra. Közép-Európa példája. = Irodalomtörténet, 2010. 1. sz. 3-27. p.

³⁰ A másféle modernség fogalmához lásd Scott Spector, Mary Gluck, Kimberly A. Smith és Irina Livezeanu tanulmányait: The Other Modernisms. Culture and Politics in East Central Europe. In: Austrian History Yearbook. Vol. 33., 2002. Minneapolis, 2002. 141-237. p.